

Людські права: що це є

Це єдина в Україні книжка, яка ґрунтовно пояснює, що таке сучасна концепція людських прав. У ній висвітлено найважливіші етапи еволюції людських прав за ключовими філософськими й документальними джерелами правничої традиції Заходу, як-от:

- праці Аристотеля, Платона, Цицерона, св. Томи Аквінського, Джона Лока, Самуеля Пуфендорфа, Жана-Жака Руссо, Шарля-Луї Монтеск'є, Томаса Пейна;
- акти права, зокрема Magna Carta 1215 року;
- документи Американської та Французької революцій XVIII століття;
- Усесвітня Декларація людських прав 1948 року, два Міжнародні пакти 1966 року, Європейська конвенція з людських прав 1950 року та те, як її тлумачить Європейський суд із людських прав у Страсбурзі, Хартія засадничих прав ЄС 2000 року.

Головно пояснено відмінності між концепцією XVIII століття «права людини», советського штибу догмою про «права та обов'язки людини і громадянина» та концепцією другої половини XX століття «людські права», що її впроваджено в міжнародне право Декларацією ООН від 10 грудня 1948 року.

Осібну увагу приділено історичним і філософським кореням ідей природного права, свободи та людської гідності в українській культурі — за творами Пилипа Орлика, Григорія Сковороди і Тараса Шевченка. Розкрито сутність людських прав як одного із засадничих принципів українського конституційного ладу й окреслено, як до цього питання підступає вітчизняна наукова доктрина і як його розв'язує Конституційний Суд України після конституційної реформи 2016 року.

Для тих, хто досліджує, викладає і вивчає теорію права, філософію права, конституційне право, міжнародне публічне право; хто за професією має захищати людські права або кому самому довелося б обороняти власні права.

Сергій Головатий

ЛЮДСЬКІ ПРАВА: ЩО ЦЕ Є

ПОСІБНИК –

*щоб такі позбутися марксистського,
советського і московського мотлоху*

«Наш Формат» · Київ · 2026

З М І С Т

<i>Читачеві</i>	xix
<i>Слово подяки</i>	xliv
Попередні зауваги	1
Тема 1 (вступна). «Споконвіку було СЛОВО...»	32
 РОЗДІЛ І. КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ РОДОВІД ІДЕЙ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ	46
Тема 2. Ідея «Закону Природи»	48
1. Ідея «Закону Природи» в період античності	49
2. Ідея «законів природи» в ученні Томаса Гобса	50
3. Ідея «Закону Природи» в ученні Джона Лока	55
4. Ідея «законів природи» в ученні Шарля-Луї Монтеск'є	57
 Тема 3. Ідея природнього права (хронологія)	59
1. Ідея природнього права в період античності	59
2. Ідея природнього права в ученні Св. Томи Аквінського	62
3. Ідея природнього права в ученні Іґо Гроція	64
4. Ідея природнього права в ученні Томаса Гобса	69
5. Ідеї природнього права в ученні Джона Лока	70
6. Тема природнього права у творчості Самуеля Пуфендорфа	71
7. Ідея природнього права у творчості Жана-Жака Русо	73
8. Ідея природнього права у творчості Шарля-Луї Монтеск'є	76
 Тема 4. Ідея природніх прав	80
1. Ідея прав ув античний період	80
2. Ідея прав у <i>Magna Carta</i> 1215 р.	81
3. Ідея природніх прав в ученні Томаса Гобса	85
4. Ідея природніх прав в ученні Джона Лока	86
5. Ідея природніх прав в ученні Жана-Жака Русо	88
 РОЗДІЛ ІІ. ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ	91
Тема 5. Суспільний договір у вченні Томаса Гобса	92
1. «Природній стан» – війна, що спричиняється до миру	92
2. Утворення держави	93
3. Сутність держави	95

4. Закони, що їх творить держава	96
5. Гобсовий «суспільний договір» – основа політичного абсолютизму	98
6. Учення Гобса – теорія «обов'язку громадянина»	100
7. «Левіатан» як символ Гобсової «держави»	100

Тема 6. Суспільний договір у вченні Джона Лока

1. «Природний стан» у вченні Джона Лока	104
2. Локовий «стан війни»	106
3. Відмінність між «природним станом» і «станом війни»	107
4. Утворення «політичного суспільства»	108
5. Локова теорія виникнення держави	109
6. «Суспільний договір» – першоджерело походження держави	111
7. Мета «політичного суспільства» (державної влади)	112
8. Джон Лок про деспотію, узурпацію, тиранію	114
9. Право народу на повстання	117
10. Локова доктрина свободи	121

Тема 7. Суспільний договір у вченні Жана-Жака Русо

1. Теза Русо: «сила не створює права»	125
2. Теза Русо: «божевілля не створює права»	126
3. Ідея «переходу» людей від «природного стану» до «цивільного»	127
4. «Статті» та наслідки «суспільного договору»	128
5. «Суспільний договір» – акт, що породжує державу	131
6. «Спільний інтерес» як межі «суверенної влади»	132
7. Мета «політичної організації»	134
8. «Смерть політичної організації»	135

РОЗДІЛ III. ЕВОЛЮЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ІДЕЇ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ

ТА ЇХ ПЕРВИННА ЮРИДИЗАЦІЯ

Тема 8. Еволюція ідеї про права

1. Античний період: класичні корені людських прав	138
2. Теорія природних прав у Середні віки	143
3. Концепція природних прав у XVII столітті	145
4. Європейське Просвітництво XVIII століття і концепція природних прав	153

Тема 9. Первинна юридизація ідей стосовно людських прав

1. Британські документи	161
1.1. <i>Magna Carta</i> 1215 р.	161
1.2. Англійські біллі прав	163

2. Американська революція та Декларація незалежності США 1776 р.	165
2.1. Філософія першооснови американської держави	165
2.2. Із Локового зошита – у зошит офіційний	169
2.3. Людська рівність як першооснова суспільного буття	172
3. Французька революція та Декларація прав людини і громадянина 1789 р.	176
3.1. Філософська основа «Нового ладу»	177
3.2. Юридизація ідей – без чого «конституція» немислима	179
3.3. «Права людини» як юридична категорія: народження «класичного»	182
3.4. Каталог універсальних принципів права	185
3.5. «Оцивілення» природніх прав	189
4. Ідея «природніх» і «цивільних» прав у творчості Томаса Пейна	192
5. Американська і Французька революції та концепція «прав людини»	196

Тема 10. Ідея особистих прав у XIX – першій половині XX століття 207

1. Погляди раннього періоду	208
2. Ліберальний погляд	208
3. Позитивістський погляд	209
4. Марксистський погляд	210
5. Права особи в тогочасних документах	214
6. Що то є – «природнє право»?	216

РОЗДІЛ IV. УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ ТА ЇХ ВТОРИННА ЮРИДИЗАЦІЯ 219

Тема 11. Людські права та оновлення міжнародного права 221

1. Традиційне міжнародне право: доктрина «невтручання»	221
2. Сучасне міжнародне право: відновлення ідеї людських прав	222
3. Статут ООН і концепція людських прав	225
3.1. Вторинна юридизація людських прав	225
3.2. Чи є незлагодженість у Статуті ООН?	227

Тема 12. Усесвітня Декларація людських прав 1948 р 230

1. Декларація ООН як утілення ідей Просвітництва, утім із заміною терміна: не «права людини» – а «людські права»	232
2. Доктрина статті 1 Декларації ООН	243
3. Доктрина притаманності прав	246
4. Декларація ООН загалом як утілення ідей природнього права та «депатуралізація» прав особи	248
5. Статус Декларації ООН	251
6. Значення та вплив Декларації ООН	259

РОЗДІЛ V. ООН ЯК ТВОРЕЦЬ ГЛОБАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ	
У ЦАРИНІ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ	265
Тема 13. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р.	268
1. Ідея громадянських і політичних прав	268
2. Структура документа	269
3. Коротка характеристика «стрижневих» приписів	271
3.1. Права стосовно <i>фізичної недоторканності</i>	271
3.2. Права стосовно <i>свободи і безпеки особи</i>	273
3.3. Права стосовно <i>процесової справедливості</i>	274
3.4. Права стосовно <i>особистої свободи</i>	275
3.5. <i>Політичні права</i>	278
4. Стислий виклад сутності Пакту	279
Тема 14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р.	281
1. Ідея економічних, соціальних і культурних прав	281
2. Структура документа	282
3. Коротка характеристика «стрижневих» приписів	284
3.1. Принцип <i>«поступального здійснення»</i>	284
3.2. <i>Трудові права</i>	285
3.3. <i>Право на соціальне забезпечення</i>	287
3.4. <i>Право на сімейне життя</i>	287
3.5. <i>Право на достатній життєвий рівень</i>	288
3.6. <i>Право на здоров'я</i>	289
3.7. <i>Право на безоплатну освіту</i>	291
3.8. <i>Право на участь у культурному житті</i>	292
4. Стислий виклад сутності Пакту	293
Тема 15. Міжнародний білль прав	302
1. Міжнародний білль прав як утілення теорії людської природи	302
2. Зобов'язувальний характер людських прав	306
3. Людські права і «м'яке право»	307
Тема 16. Особливості міжнародного права в ділянці людських прав	309
1. Природа міжнародного права	309
2. Індивід як суб'єкт міжнародного права	311
3. Людські права і суверенність держави	314

4. Обов'язки держави в ділянці людських прав	318
5. «Три покоління» людських прав	320
6. Взаємозв'язок міжнародного права з національним правом	325
7. Моністична і дуалістична системи	328
8. Людські права і міжнародне гуманітарне право	332

РОЗДІЛ VI. ЛЮДСЬКІ ПРАВА В ПОВОЄННІЙ ЄВРОПІ

339

Тема 17. Рада Європи і людські права

339

1. Європейська Конвенція з людських прав 1950 р. (генеза)	341
2. Європейська Конвенція з людських прав як <i>Європейський біблія прав</i>	348
3. Додаткові протоколи до ЄКЛП	350
4. Відмінність <i>Європейського біблія прав</i> від <i>Міжнародного біблія прав</i>	355
5. Європейський Суд із людських прав	357
5.1. Стадії розвитку Суду	357
5.2. Призначення і завдання Суду	360
5.3. Головні здобутки Суду	361
5.3.1. Зобов'язувальна сила рішень Суду	361
5.3.2. Поширення Конвенції на весь простір Європи	362
5.3.3. Конвенція як інструмент європейського публічного порядку	362
5.3.4. Утвердження права на особисте звернення до Суду	363
5.4. Особа і конституційна та адміністративна юстиції	363
5.5. Суд і розмаїття правничої думки	365
5.6. Суд і правнича культура	365
6. Чи є рішення Суду <i>прецедентним правом</i> ?	366
7. Унікальність європейської системи людських прав	382

Тема 18. Європейський Союз і людські права

385

1. Лісабонський договір 2007 р.	385
2. Хартія засадничих прав ЄС: її природа	387
3. Хартія засадничих прав ЄС: зміст	388
4. Хартія засадничих прав ЄС: новели	391
5. Хартія засадничих прав ЄС: проблематичні питання	394
6. Приєднання Європейського Союзу до ЄКЛП	396

Тема 19. Страсбурзька система – спільна для всієї Європи	399
1. Демократичний імператив	400
2. Імператив правовладдя	404
2.1. Право особи на доступ до суду	404
2.2. Принцип законності: формальний аспект	409
2.3. Принцип законності: аспект якості	410
3. Судові гарантії	412
4. Цінності демократичного суспільства	415
4.1. Свобода вираження	416
4.2. Свободи зібрання і об'єднання	419
4.2.1. Свобода мирного зібрання	419
4.2.2. Свобода об'єднання	421
4.2.3. Людські права та пастрої більшості	422
5. Демократичні цінності для ХХІ століття	424
 РОЗДІЛ VII. ЛЮДСЬКІ ПРАВА: РЕГІОНАЛІЗМ ТА УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ	 426
Тема 20. Регіональні системи захисту людських прав у інших частинах світу	428
1. Американська регіональна система	428
2. Африканська регіональна система	431
3. Арабська система	433
4. Азійська система	436
5. Коротка порівняльна характеристика	438
 Тема 21. Універсальність людських прав	442
1. Коротка історія універсальності людських прав	443
2. Універсальність людських прав: розмаїття підходів	444
2.1. Географічний вимір універсальності	445
2.1.1. Зовнішній географічний вимір	445
2.1.2. Унутрішній географічний вимір	445
2.2. Універсалізм: як ідея	447
2.3. Універсалізм: як нормативна дійсність	447
2.4. Універсалізм: як усеосяжність	448
2.5. Універсалізм: за формальним визнанням	450
2.6. Універсалізм: за історичним походженням	451
2.7. Універсалізм: за формальною участю у творенні норми	451
2.8. Універсалізм: за антропологічним або філософським сприйняттям	452
2.9. Універсалізм: за функційним сприйняттям	453

2.10. Універсалізм: за багатокультурністю	454
2.11. Універсалізм: за всесвітнім характером додержання прав	454
2.11.1. Універсалізм як заперечення відступу від обов'язку	454
2.11.2. Універсальність як правомірна справа міжнародної спільноти	455
2.12. Універсалізм: заради уникнення подвійних стандартів	456
2.13. Універсалізм: через пріоритетність	456
2.14. Універсалізм: як неподільність прав	456
2.15. Універсалізм: за стандартами	457
2.16. Універсалізм: у часі	457
3. Універсальність людських прав неспростовна?	458
 РОЗДІЛ VIII. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ – СТРИЖЕНЬ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ	459
Тема 22. Еволюція ідеї «людської гідності»	460
1. «Людська гідність» – окреме право особи?	463
2. Першоджерела ідеї про <i>людську гідність</i>	466
2.1. Перша “ <i>persona</i> ” в доктрині чотирьох “ <i>personae</i> ”	467
2.2. «Гідність» і «влада Розуму»	467
2.2.1. «Природа» (<i>Natura</i>) і «природне право» (<i>Ius Naturale</i>)	468
2.2.2. «Розум» (<i>Ratio</i>)	468
2.3. «Гідність людини» – трансцендентна якість	469
3. Ідея <i>людської гідності</i> в часи раннього християнства та в Середні віки	470
4. Ідея <i>людської гідності</i> в добу Французької революції	471
5. Ідея <i>людської гідності</i> в середовищі англійських мислителів	472
6. Ідея <i>людської гідності</i> в середовищі німецьких мислителів	473
7. Німецька правнича думка про «особу» у XVI–XIX століттях	474
 Тема 23. Людська гідність як засаднича цінність	477
1. Людська гідність в універсальних актах – право чи цінність?	477
2. Людська гідність – засаднича цінність у системі європейського правопорядку	480
3. Людська гідність і національна конституційна практика	483
4. Людська гідність як засаднича цінність у національному досвіді Німеччини	486
4.1. Архітектура статті 1 Зasadничого Закону Німеччини	487
4.1.1. Два засадничі приписи	488
4.1.2. Клавзула «людської гідності» як засадниче право саме собою	489
4.1.3. Особливості абзацу 1 статті 1	490
4.1.3.1 «Недоторканність» гарантії	490
4.1.3.2. Обов'язок держави – «додержувати і захищати»	491

4.2. Практика Федерального конституційного суду Німеччини	493
4.2.1. Кримінальне право	493
4.2.2. Кримінальний процес	494
4.2.3. Тримання особи під вартою і перебування особи в ув'язненні	494
4.2.4. Загальне процесове право	495
4.2.5. Питання обов'язкової військової служби	495
4.2.6. Дії поліції	495
4.2.7. Захист особових даних	495
4.2.8. Обов'язок держави – забороняти і карати	496
4.3. Посутній зміст абзацу 1 статті 1	496
4.3.1. Предметовий (об'єктовий) обсяг захисту людської гідності	496
4.3.2. Особовий (суб'єктовий) обсяг захисту людської гідності	498
4.3.3. Співвідношення між людською гідністю та іншими засадничими правами	499

РОЗДІЛ ІХ. ЛЮДСЬКІ ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ

505

Тема 24. Емансипація особи як панівна риса національних правоправдів

506

1. Політичні зміни у Східній Європі на зламі 1980-х і 1990-х років	507
2. Людські права і «новий конституціоналізм»	509
3. Національний білль прав	513
4. Національний білль прав і так звані «позитивні права»	517
4.1. Право на працю	518
4.2. Право на довкілля	519
4.2.1. Право як найвагоміший інтерес людини	519
4.2.2. Право як вимога від імені довкілля (планетарної біосистеми)	520
4.3. Поява «людського права на довкілля»?	521
4.4. Чи може <i>право на довкілля</i> бути новим матеріальним правом?	522
4.5. Право на довкілля – особистісне чи солідарне?	523
4.6. Право на довкілля – через класичні людські права?	526
4.7. Право на сумісний глобальний клімат	530

РОЗДІЛ Х. ЛЮДСЬКІ ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ

531

Тема 25. Історичні корені вітчизняної правничої культури у сприйнятті нині означуваного як «людські права»

534

1. Культура періоду Київської Русі	534
2. Документи періоду Гетьманської держави початку XVIII століття	538
2.1. « <i>Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Zaporoviensis</i> » 1710 р.	539

2.2. Лібералізм і демократизм українського документа 1710 р.	541
2.3. «Вивід прав України» 1712 р.	552
Тема 26. Тема людських прав у творчості українських мислителів	562
1. Григорій Сковорода: «Що є свобода? Добро в ній яке?»	562
1.1. «Жити за натурою»	563
1.2. Два начала людського існування	563
1.3. Свобода людини – найвища цінність	565
1.4. Ідеал людської гідності	569
2. Тарас Шевченко: «<...> вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте»	572
2.1. Тема волі	573
2.2. Тема категоричного заперечення московитського абсолютизму	576
2.3. Тема внутрішнього світу людини та її гідності	577
2.4. Тема суду і народного повстання	579
Тема 27. Права особи в національних документах ХХ століття – до ухвалення Конституції України 1996 р.	587
1. Права особи в документах початку ХХ століття	588
2. Питання прав у «конституціях» совєтської псевдодержавности	592
2.1. «Конституція У.С.Р.Р.» 1919 р.	592
2.2. «Конституція УСРР» 1929 р.	593
2.3. «Конституція УРСР» 1937 р.	594
2.4. «Конституція УРСР» 1978 р.	596
3. Людські права і спадщина московитської та совєтської правничої історії й культури	598
4. Зародження українського конституціоналізму	604
4.1. Декларація про державний суверенітет України 1990 р.	605
4.2. Конституційний Договір 1995 р.	609
Тема 28. Український білля прав: структура та зміст	613
1. Позитивні риси українського білля прав	615
2. Недоліки українського білля прав	622
3. Критичний погляд Венеційської Комісії	624
3.1. Людина – не «соціальна цінність»	625
3.2. Брак структури	628
3.3. Спектр прав, що є предметом судового захисту	631
3.4. Допустимі обмеження засадничих прав	633
4. Марксистська догма про обов'язки людини перед суспільством або державою	635

Тема 29. «Права людини» в українській науковій правничій доктрині	639
1. Огляд науково-практичних коментарів	639
1.1. Стаття 3: частина перша	641
1.2. Стаття 3: перше речення частини другої	641
1.3. Стаття 3: друге речення частини другої	647
1.4. Стаття 3: третє речення частини другої	648
2. Огляд павчальної літератури	651
2.1. Теза «права людини – явище цілком соціальне»	655
2.2. Поділ прав на «основні» й «неосновні»	657
2.3. Формальне визначення поняття «суб’єктивне юридичне право»	660
2.4. Теза про відмінність між поняттями «право людини» і «свобода людини»	664
2.5. Хибне ототожнення понять «людина» і «громадянин» у контексті поняття «права і свободи людини»	666
2.6. Хибне розмежовування понять «права людини» і «права громадянина» – у контексті їх походження	667
2.7. Юридично хибне класифікування прав і свобод особи	669
Тема 30. Огляд навчальної літератури періоду 2016–2023 рр.	678
1. Марксистська догма про людину як «соціальну цінність»	680
2. Советський догмат про те, що права надає людині суспільство або держава	682
3. Гобсовий постулат про те, що людина має обов’язки, а права належать державі	685
4. Українська абракадабра «людина і громадянин» — як про єдине ціле, несподільне	689
5. Комуністична мантра про «взаємозв’язок і єдність прав та обов’язків»	703
6. Залюбленість українських науковців у Московію та її юридичний мотлох	711
7. Домашнього творива пєбилиці	722
8. Кілька слів про дещо розхоже	735
Тема 31. Принцип людських прав як один із засадничих принципів українського конституційного ладу	740
1. Стаття 3 Конституції – ядро української конституційної системи	742
1.1. Архітектура статті 3	742
1.2. Архітектоніка статті 3	747
1.2.1. Пара «життя і здоров’я» (людини)	749
1.2.2. Пара «честь і гідність» (людини)	751
1.2.3. Пара «недоторканність і безпека» (людини)	752
1.3. Людська гідність як цінність – утім не «соціальна»	754

2. «Права і свободи» людини в Конституції України – це юридизовані <i>природні права</i>	760
Тема 32. Людські права в українській офіційній правничій доктрині	768
1. «Права людини»: як їх тлумачив і тлумачить Конституційний Суд	768
1.1. Практика до конституційної реформи 2016 року	768
1.2. Конституційна реформа 2016 року: запровадження інституту особистої конституційної скарги	776
1.2.1. Особиста конституційна скарга: історична підснова	777
1.2.2. Два види конституційної перевірки: «дифузна» vs. «сконцентрована»	778
1.2.3. Види особистого доступу до конституційної перевірки: опосередкований vs. безпосередній	782
1.3. Практика по конституційній реформі 2016 року: «людські права» vs. «права людини»	788
1.3.1. Спроба розмежувати поняття «людські права» і «права громадянина» (на прикладі справи за конституційною скаргою Левченко О. М.)	790
1.3.2. Людина – найвища цінність, але аж ніяк не «соціальна» (на прикладі справи за конституційними скаргами Крупка Д. В. та інших)	803
1.3.3. Розвиток національної доктрини демократії: політично вбита слухна нагода (на прикладі справи за конституційною скаргою Третяка О. В.)	815
1.3.4. Щодо соціальних прав громадян, що постраждали від Чорнобильської катастрофи (на прикладі справи за конституційною скаргою Дяченка О. М. та інших)	833
1.3.5. Щодо посиленого соціального захисту військово- службовців (на прикладі справи за конституційною скаргою Поліщука С. О.)	846
1.3.6. Щодо процесової справедливості в адміністративному судочинстві (на прикладі справи за конституційною скаргою Плескача В. Ю.)	855
Тема 33. Неадекватність перекладу українською актів міжнародного права щодо людських прав	869
1. Назва документа: <i>Universal Declaration of Human Rights, 1948</i>	870
2. Доктрина: <i>“legitimate expectations”</i>	876
3. А також про інше	889
<i>Післяслово</i>	897
<i>Література</i>	912

Тема 1 (вступна)

«Споконвіку було СЛОВО...»

Напевне, немає такої людини, принаймні в християнському світі, що не знала би фрази, якою починається Євангеліє від Йоана й котру винесено в заголовок теми вступної.

Здавалося б, який стосунок має саме ця частина євангельської істини про Вічне Слово – *Logos* – до нас усіх? Ба більше: чи значить вона щось бодай для тих, хто цікавиться людськими правами, а особливо для тих, хто їх вивчає та застосовує?

Виявляється, що євангельське слово про СЛОВО – *Logos* – щонайглибше пов'язане з темою людських прав. Сподіваюся, що це стане очевидним для кожного, хто дочитає книжку до кінця.

Наразі ж безпомилково можна сказати: у наш час немає жодного, хто не оперував би поняттям, що його позначено англійською як *human rights*, а його український відповідник – не «права людини», а *людські права*. До нього вдаються не лише правники, а й політики та політологи, філософи здавна та неофіти, економісти та діячі бізнесу, митці та виконавці творів мистецтва, духовні пастирі та віряни, а правдиво – будь-хто з пересічних людей.

Апелюючи до цього поняття – формулюють скарги, висувають вимоги, критикують владу тощо. Утім залишається надто неясним, який же власне змісткладають у це поняття в усіх таких випадках. Бо залежно від того, хто до нього звертається, погляди на його розуміння можуть істотно різнитись.

Приміром, теолог християнської деномінації почне з Біблії.

Філософ, даючи відповідь на запитання: «Що слід розуміти під поняттям людських прав?», звісно, почне з філософських міркувань.

Хтось навіть може дуже здивовано заявити: кому, як не юристам, достеменно відомо, що таке «людські права»?!

І якщо правник вдасться до викладення своїх міркувань на цю тему, то неодмінно (або найімовірніше) почне з пояснювання, що такі права – це плоть од плоті складник юридичної системи. Адже для кожного юриста саме поняття «право» (як суб'єктивне – *right*)

завжди матиме сенс лише тоді, коли між ним і самою правничою системою є нерозривний зв'язок.

Утім поняття «правнича система» також потребує пояснення. Її характеризують за двома критеріями. Щонайперше, її розуміють як міжпредметну систему, призначену для застосування відносно всіх членів конкретної людської спільноти.

По-друге, її загалом не уявити без механізмів примусу. Приписи права як складник юридичної системи – на відміну від норм моралі (або етики) – адресовано не лише самій людині та її сумлінню. Позаяк дбати про приписи права доручено публічній владі відповідної спільноти, то якраз публічна влада й має ретельно їх захищати. Роблячи це, вона має застосовувати санкції щодо кожного, хто їх порушує. Отже, право (у цьому разі вже не суб'єктивне, а об'єктивне – *law*) – це інструмент, за допомогою якого сучасне суспільство регулює процеси взаємодії поміж його членами, сподіваючись, що пред'явлена нормативна вимога стане практичною дійсністю. Якщо ж формулювання є лише «на папері», то можна погодитись із твердженням, що в такому разі немає підстав визнавати їх юридичними приписами⁴⁷.

Аби *людські права* сприймалися не як ідеї (що властиво міркуванням філософів), а як суто право (чи як частина національного права, чи як міжнародний праволод), ідеї та загальні уявлення про них мають набути матеріальної форми, себто перетворитись на елементи правничої системи, аби їх можна було визнавати юридичними приписами. Тут уже йдеться про той щільний зв'язок, який є між філософськими і політичними ідеями та переведенням їх у якість юридичної матерії (субстанції) через сучасну *доктрину людських прав* походженням із Західного світу – Європи та США.

У минулі епохи не було чіткого поділу на різні дисципліни в питаннях правил і стандартів людської поведінки. Тоді такі речі, як *право, мораль і етика*, сприймали майже як одне ціле. Натепер ситуація докорінно змінилась: уже є всі можливості, щоб такі правила в людському суспільстві вважали самостійною ділянкою, себто суто юридичною. Утім ця правнича ділянка не є цілковито відокремленою. Вона не стоїть особіно поряд із етикою і мораллю. Будучи самостійною,

⁴⁷ Christian Tomuschat. *Human Rights: Between Idealism and Realism*. 2. ed. reprinted. Oxford: [u.a.]: Oxford University Press, 2009. P. 1. (Collected courses of the Academy of European Law; 13, 1).

вона водночас – завдяки численним місточкам – поєднана з етикою і мораллю.

Тому для сучасного правника щонайважливіше – уміти не так відокремлювати філософське від юридичного, як глибоко осягнути розумом сутність юридичного, виводячи її з філософського.

Від того, як правник знається на посутньому значенні людських прав, залежатимуть його судження про дуже багато речей і, зокрема, про те, які з-поміж усього загалу прав треба визнавати як абсолютні; які – як універсальні; яким із тих, що універсальні, віддати перевагу, а якими можна поступитися на користь інших інтересів; які права закликають до міжнародного тиску, а які – вимагають програм, щоб їх можна було здійснити; а ще – за які варто боротися⁴⁸.

Отже, виявляється, що в самій юридичній площині все не є таким однозначним стосовно розуміння людських прав. На підтвердження такої неоднозначності можемо навести приклад із власного практичного досвіду.

Мені 2006 року – тоді як міністрові юстиції – довелося обстоювати правомірність дій Президента України, котрий своїм рішенням (видавши відповідний Указ) звільнив із посади Генерального прокурора. Сам же прокурор оскаржив це звільнення до адміністративного суду. Обґрунтовуючи своє звернення до суду, він намагався довести, що рішення Президента України було буцімто незаконним – на підставі того, що звільнення відбулось під час перебування прокурора на лікуванні (як доказ він надав судові відповідний листок непрацездатності) і тим самим не відповідало приписам не лише Трудового кодексу України, а й статті 43 Конституції України, котра гарантує «кожному» *право на працю*, а «громадянам» – «захист від незаконного звільнення».

Тоді суд першої інстанції у своєму рішенні пристав на позицію позивача й визнав дії Президента неправомірними – такими, що буцімто спричинили порушення права особи на працю (у цьому разі особи, яка обіймала посаду Генерального прокурора України).

У наслідку постало непросте суто фахове питання: чи право на працю в цьому конкретному випадку має розглядатись як *«право*

⁴⁸ Jerome J. Shestack. The Philosophical Foundations of Human Rights. In: Human Rights: Concepts and Standards / ed. by Janusz Symonides. Dartmouth [u.a.]: Ashgate, 2000. P. 33.

людини» і чи воно може бути застосоване до особи, котра обіймає посаду Генерального прокурора?

Можна навести ще декілька інших дуже показових прикладів з української практики.

Відомо чимало юридичних ситуацій, коли адміністративні суди Києва забороняли демонстрації (на вираження протесту) в центральній частині міста, мотивуючи це тим, що в разі проведення таких демонстрацій сталося б порушення: в одних випадках – прав пішоходців на пересування (коли протестувальники заявляли свій намір рухатись уздовж вулиці лише хідником, а не проїжджою частиною), а в інших – прав водіїв на пересування (коли протестувальники заявляли про намір рухатися проїжджою частиною).

Така українська судова практика породила довгу низку запитань, відповіді на які досконало мав би знати кожен, хто вирішив навчатися на правника. Що означає «право на демонстрацію»? Кому воно належить? Чи мають пішоходці «право на пересування» хідником? Якщо так, то чи здійснення права на демонстрацію одними особами, які рухаються хідником, є порушенням права інших осіб, які так само рухаються в той самий час і тим самим хідником? Чи мають водії «право на пересування» проїжджою частиною вулиці? Якщо так, чи буде здійснення «права на демонстрацію» одними особами порушенням «права на пересування» водіїв? Якщо всі вони (і протестувальники, і пішоходи, і водії) насправді мають – кожен свої – такі *права*, чи можливо їм усім здійснити їхні права одночасно? Якою має бути поведінка держави, адже формальний підхід скеровує до того, що тут мав би неодмінно спрацювати конституційний імператив: «забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (стаття 3 Конституції України)?..

У цьому контексті є ще один, на мій погляд, дуже цікавий приклад.

Так, під час відомих подій 2004 року, що вилились у масовий усеукраїнський протест проти авторитарного правління президента Леоніда Кучми під символічною назвою «*Помаранчева революція*», гурт студентів Сумського університету вирішив пішою ходою дістатися до Києва, аби приєднатися до тих, хто вже досить довго в цілодобовому режимі висловлював свій протест на Майдані Незалежності.

Студенти йшли пішки протягом декількох днів уздовж траси Суми – Київ. Аж раптом суд ухвалив рішення заборонити їм рухатись навіть у такий спосіб (себто обабіч траси), що не заважало ані водіям, ані уявним пішоходцям (уявним, бо траса пролягала полями, де, окрім зайців, косуль чи інших диких звірів, десятками кілометрів не зустрінеш на шляху жодної живої душі).

Мотивація суду, наведена в рішенні, була такою: ця хода, мовляв, «порушувала громадський порядок».

Отож, у цьому разі перед правником може постати не одне запитання. Чи мали студенти право на рух колоною обабіч траси? Чи порушували вони в такий спосіб «громадський порядок»? Якщо так, то як тоді розуміти поняття «громадський порядок»? Чи мають якісь *права* зайці, косулі або будь-який інший звір, що міг би трапитися студентам дорогою посеред поля? Чи поняття «громадський порядок» охоплює собою права звірів або й навіть предметів, адже з практики деяких чужоземних країн відомі випадки, коли суд (зокрема, у США) карав kota або камінь?..

Погляньмо ще на іншу площину теми людських прав. Дехто визначає їх «основними», «важливими», «базовими», «фундаментальними», «засадничими», «моральними», «універсальними» тощо. Усі такі характеристики містять у собі багатозначність, почасти – неясність, а подекуди взагалі є помилковими.

Отже, підходи до цих питань є різноманітними.

Але є навіть набагато складніші питання, які постають перед правниками в цій площині і стосовно яких їм доводитиметься виступати вправними фахівцями.

Візьмімо, до прикладу, припис статті 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права, де йдеться про «право кожного <...> на постійне покращання життєвих умов». Чи можна повною мірою цей припис вважати *суто юридичним правом особи*? Якщо пристати на позитивну відповідь, то як тоді його реалізувати в умовах українського конституційного правопорядку, якщо в тексті Конституції України таке право зовсім не зазначене? І ще одне: якщо відповідь щодо юридичної сутності такого права позитивна, то чому б тоді в перебігу чергового оновлення Конституції України не записати в ній, що «кожен громадянин України має право на туризм»? Погодьмося: адже знайдеться не так уже й мало тих, хто не волів

би скористатися саме таким – гарантованим державою – конституційним правом. Чи не так? А йдучи ще далі: чи не варто було б записати в нашій Конституції також і «право на щастя»? Чи є хтось такий, хто не бажає собі щастя, гарантованого державою?

Направду, дотримуючись подібних міркувань, не можна обмежити себе у фантазуванні. І зовсім не варто нарікати при цьому. Бо, як замислено з'ясувати це досить докладно далі, сама ідея людських прав – це не що інше, як найочевидніше вираження морального ідеалу⁴⁹.

Узагалі ж, доктрина Заходу твердить, що ідея *людських прав* – радше *моральної* природи, аніж юридичної. Хоча дедалі більша кількість прав здобуває юридичного захисту, а втім, вони відображають головним чином *прагнення* людей. Так, направду, вони проголошують загально визнані стандарти щодо свободи, обмеження державної влади тощо. Однак, попри те, що ці стандарти забезпечувано юридичними механізмами і процедурами, усе одно їх визнають як *моральні постулати*⁵⁰.

Водночас натепер мало хто заперечує, що *людські права* в собі оприявнюють значливу юридичну й моральну категорію, призначену передовсім для політичної дії.

Украй важливо усвідомлювати, що за період XVIII–XX століть *концепції прав* зазнали докорінних змін. Якщо дивитися на права як на юридичні норми, то вони – як і решта всіх інших норм права – є історичними. Ставши юридичними формулами початково під час революцій наприкінці XVIII століття, вони майже зникають із політичного та правничого дискурсу в XIX столітті. І лише в другій половині XX століття *концепція прав* здобуває собі місце в політичному й правничому лексиконі, щоб із урахуванням катастрофічного досвіду двох світових воєн протистояти надуживанню державною владою поза межами держав-націй – як вимога, що була чужою революціонерам XVIII століття, які вважали, що сама держава-нація гаранту-

⁴⁹ Basak Cali and Saladin Meckled-Garcia. Human rights legalized – defining, interpreting, and implementing and ideal // The Legalization of Human Rights: Multidisciplinary perspectives on human rights and human rights law / ed. by Saladin Meckled-Garcia and Basak Cali. London [u.a.]: Routledge, 2006. P. 1.

⁵⁰ Wiktor Osiatyński. Human Rights and Their Limits. Cambridge [u.a.]: Cambridge University Press, 2009. P. 1.

ватиме права особи. І практично лише в другій половині XX століття концепція *людських прав* набуває такого нового змісту, завдяки якому її визнавано як «*lingua franca* світової моральної думки». У наш час *людські права* – як юридична норма й політично-моральні *doxa* (визнавані як «невідокремні права, що їх надано кожній людській істоті») – це «докорінно нове явище, котре вказує на початок насправду нової ери», історію якої писати почали зовсім недавно: лише від початку 1990-х років на Заході досить швидкими темпами почала виходити в світ література з людських прав у ділянках політології, філософії та права⁵¹.

Тож найправильніше було б, аби правники розпочинали з'ясовувати присутнє значення поняття «людські права», щонайперше відштовхуючись від тієї формули, що її первинно зафіксували в ООНівських документах мовою оригіналу (англійською) як *human rights*.

Тому я пропоную спочатку зосередити увагу на слові *human*, а відтак уже перейти до слова *rights*.

Щоб вести мову власне про *людські (human) «права»*, треба розуміти, що певними правами кожен володіє вже лиш через те, що сам є *людиною*. Себто, аби мати *людські права* – єдина вимога: бути *людською істотою (human being)*. Однак, поступово увіходячи в цю площину розуміння, стає очевидним, що жодному правникові не здолати її глибинної суті, якщо не впоратися з її філософською першоосновою.

Не легшою справою для будь-кого із правників (якщо не набагато складнішою) є аналіз слова – *правá (rights)*. Адже воно в юридичній матерії поводитьсь як своєрідний «термін-хамелеон»: воно пристосовується до найнеоднорідніших обставин, даючи змогу описувати найрізноманітніші юридичні відносини⁵².

Часом слово *право (як right)* використовують у його прямому значенні – стосовно того, хто володіє певним правом (є правоволодільцем), наприклад: кожен *має право* на свободу світогляду й віросповідання (стаття 34 Конституції України).

⁵¹ Stefan-Ludwig Hoffman. Genealogies of Human Rights. In: Human Rights in the Twentieth Century / ed. by Stefan-Ludwig Hoffman. Cambridge [u.a.]: Cambridge University Press, 2011. P. 1–2.

⁵² Jerome J. Shestack. The Philosophical Foundations of Human Rights ... (2000). P. 34.

Іноді його застосовують, аби вказати саме на те, що забезпечує незмінність правового статусу (тобто на імунітет), приміром: Президент України *користується правом* недоторканності на час виконання повноважень (стаття 105 Конституції України).

У деяких випадках цим словом послуговуються для того, щоб указати на певний привілей стосовно вчинення якоїсь дії, наприклад: Президент України *має право* вето щодо ухвалених Верховною Радою України законів (пункт 30 статті 106 Конституції України); або: Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України *мають право* заявити Верховній Раді України про свою відставку (стаття 115 Конституції України).

За інших обставин це слово стосується повноважень утворювати юридичні відносини, наприклад: народний депутат України *має право* на сесії Верховної Ради України звернутись із запитом до низки органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України (стаття 86 Конституції України).

Попри те, що в усіх наведених прикладах із Конституції України вжито одне й те саме слово – *право*, у кожному з них – неоднакове значення й різні наслідки.

Але насамперед важливо з'ясувати, а з'ясувавши – знати, а відтак пояснити: у якій із описаних ситуацій мовиться про *людські права per se*? І відповідно: про що ж тоді йдеться в інших випадках, якщо не про *людські права* як такі?

Окрім того, у статті 21 Конституції України зазначено, що «права людини» є «невідчужуваними та непорушними». Що означає цей припис нашого засадничого акта? Що таке «невідчужувані» права? Чи йдеться тут про «права», що їх взагалі не можна відібрати в когось, себто які взагалі не можна *вивласнити*? А може, наш конституцієдавець помилився: бо «невідчужувані» й «невідчуженні» – це не одне й те саме. Тоді про що ж, власне, йдеться – про права «невідчужувані» чи про права «невідчуженні»? І далі, якщо торкнутися конкретного якогось права, приміром, «права власності», то чиєсь право на майно – «невідчужуване» чи «невідчуженне»? Чи гарантує конституційна формула про «невідчужуваність і непорушність прав» неможливість вивласнення чийогось самого майна? Чи вилучає «непорушність прав» можливість обмежувати конституційно гарантовані права?

Перейти на сайт →